

KERKELIJKE CONCURRENTIE VOOR DE GENTSE BENEDICTIJNENABDIJEN (CA. 1200-1500)

Deel 1. Nieuwe abdijen

Marc Hanson

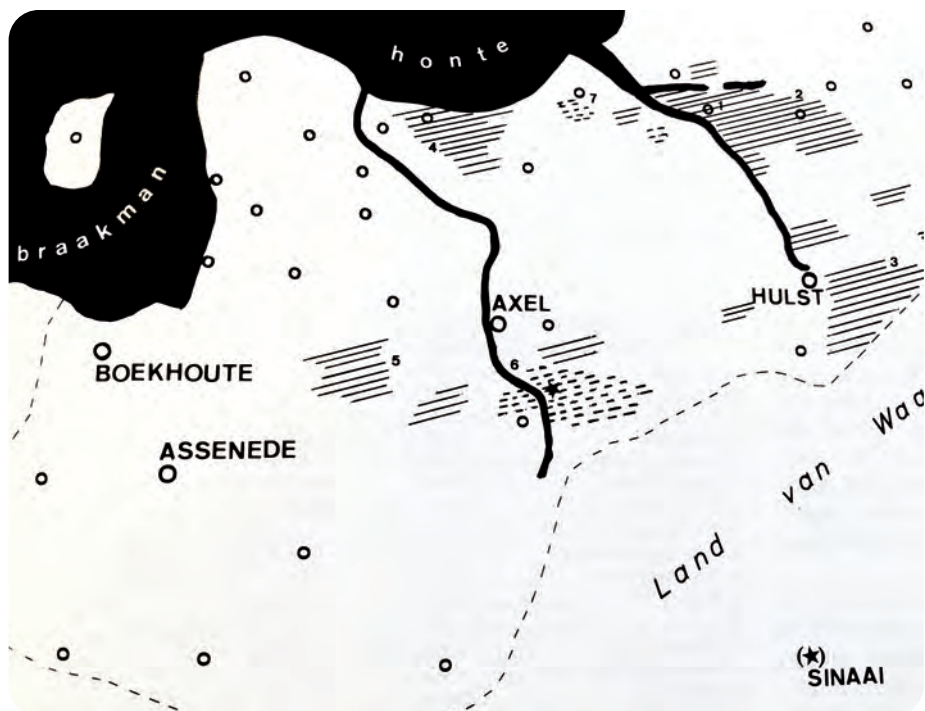
In de dertiende eeuw kenden de Sint-Baafsabdij en Sint-Pieters, grote financiële zorgen. De literatuur over beide abdijen legde de oorzaken van die problemen, geheel terecht, in het verkeerde beleid van die abdijen met hun vele hoge, onnodige uitgaven. Maar dat was de enige oorzaak niet: vanaf de dertiende eeuw kregen de twee Gentse, toen al bijna een half millennium oude stichtingen serieuze concurrentie van nieuwe orden en kloosters. Die concurrentie heeft hen pijn gedaan en hun financiële problemen wellicht nog versterkt.

De concurrenten kunnen in twee groepen ondergebracht worden: (1) nieuwe abdijen van cisterciënzers en norbertijnen gevestigd op het platteland en (2) kloosters die tot groei en bloei kwamen, niet buiten de steden, maar er binnenin. Wat de nieuw gestichte abdijen betreft, kwam de wedijver meer van de cisterciënzers dan van de norbertijnen, die in Vlaanderen en zeker in en rond Gent zwak vertegenwoordigd waren. Nieuw gestichte kloosters hadden dankzij hun charismatische boegbeelden en nieuwe idealen, grote invloed op de samenleving. Ze kregen de steun van de Vlaamse graven, van edelen en rijke patriciërs in de steden. Op korte tijd overtroffen ze de oude benedictijnenabdijen in ledental en soms zelfs in domeinbezit.

In dit GT nummer kan je over de eerste groep lezen, in het volgende over de tweede. Hierin wordt niet gepoogd een volledig overzicht te geven van het Gentse kloosterwezen in de hoge middeleeuwen. Het blijft beperkt tot wat de titel suggereert. Sommige kloosters en hun stichtingen worden alleen even aangestipt om de gegevens te kaderen binnen de toenmalige kloostergeschiedenis in het algemeen en die van Gent in het bijzonder.

Cisterciënzers van Baudelo

Het ontstaan van de Baudelo abdij klimt op tot ca. 1200. In 1197 trok Boudevijn van Boekel (+1205), een benedictijnenmonnik van de Gentse Sint-Pietersabdij, zich terug in een kluis op de *Coudenborn* in het Waasland. Met enkele religieuzen die hem kwamen vervoegen, vormde hij een gemeenschap in Klein-Sinaai. Die werd begin dertiende eeuw door de bisschop van Doornik erkend en direct gesteund door de graven van Vlaanderen. In 1217 trad de communauteit toe tot de Orde van Cîteaux als dochter van de Henegouwse abdij van Cambron. Gravin Johanna schonk toen twintig bunder (ca. 26 ha) grond om de bevoorrading en het voortbestaan van de abdij te verzekeren. De cisterciënzers van de abdij van Baudelo bezaten sinds 1259 aan de Gentse Ottogracht het 'huus van Baudelo', waarin ze vooral hun handelsbetrekkingen met of via Gent verzorgden.

Afb. 1. De gronden van de mannelijke en vrouwelijke cisterciënzerstichtingen in de omgeving van Gent waren overwegend in de Vier Ambachten gelegen (kaartdetail uit de Kraker, 1993) met de grenzen: boven rechts de Braakman (later ingepolderd), de Honte die evolueerde tot Westerschelde, en de streepjeslijn onder: grens met het land van Waas. Uiterst links: grens met het Brugse Vrije. Met schematische aanduiding van het bezit van Baudelo (gestreept) en Hage (onderbroken streepjes, met middenin de locatie van de abdijsite (hof) aangeduid met sterretje).

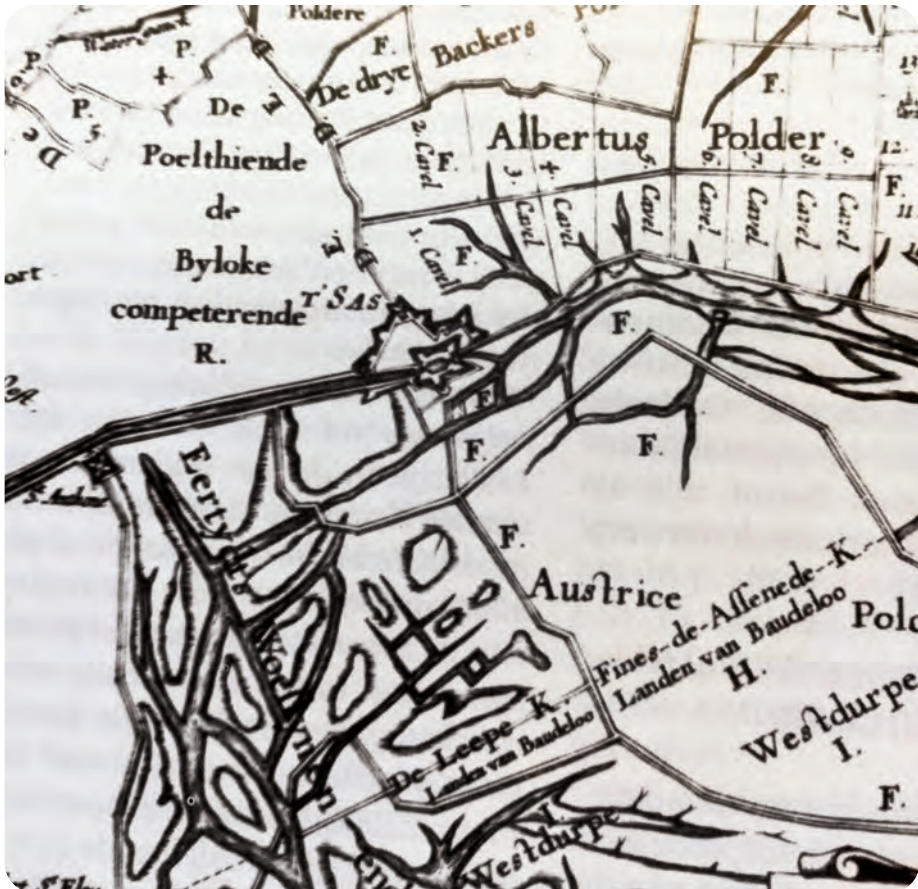
Baudelo stichtte verscheidene uithoven van waaruit veel inpolderingen werden gerealiseerd, in wat de Vier Ambachten genoemd werd: de omgeving van Boekhoute, Assenede, Axel en Hulst (afb. 1). Zo richtte de abdijs een uithof in te Lamswaarde (ten noorden van Hulst) en te Othene (ten noorden van Axel, dichtbij de Honte, later Westerschelde). Eind dertiende eeuw had ze haar domein uitgebreid tot wellicht meer dan duizend gemeten (bewerkt) land. Tussen haakjes: één gemet is ca. een halve hectare, licht variërend naargelang de streek. Eind veertiende eeuw breidde Baudelo dit uit tot alleen al in de Vier Ambachten meer dan 4000 gemeten land, moer en ‘woestinen’. Tijdens de vijftiende eeuw wist de abdijs dit domein te consolideren.

Enkele monniken van de twee oude Gentse abdijen verlieten zelfs hun stek om alsnog cisterciënzer te worden. Maar vanaf 1572, bij de eerste aanvallen van de watergeuzen, kreeg ze het moeilijk. In 1576 werd de Gentse calvinistische republiek opgericht, maar al snel keerden de oorlogskansen. In 1583 kwam Sas van Gent terug in Spaanse handen en in september 1584 werd Gent zelf Spaanse bezit. De onafhankelijk geworden noordelijke provincies, de ‘Staatsen’, probeerden de Vier Ambachten in te palmen, onder andere met behulp van moedwillige inundaties. De vijandelijkheden sleepten aan tot september 1644, toen de Staatsen Sas van Gent veroverden. Deze toestand werd bezegeld met de Vrede van Münster (1648), die weliswaar de Vier Ambachten opdeelde in een noordelijke (‘Staatsen’) zone en een zuidelijk (‘Spaans’) gebied, maar die eindelijk vrede bracht. Die hele periode van de Tachtigjarige Oorlog (ca 1575-1644) lagen de Vier Ambachten in het oorlogsgebied en was het een niemandsland. In dit gebied hielden alle partijen rooftochten, zodat niets meer onderhouden of hersteld werd. Vandaar de gedwongen verhuis van de Wase abdijsgemeenschap naar Gent, waar het ‘Huis van Baudelo’ omgebouwd werd tot een volwaardige abdijs.

Cisterciënzerinnen

Rond Gent werden in de eerste helft van de dertiende eeuw naast het mannenklooster van Baudelo, vooral cisterciënzerinnenabdijen gesticht. Dit gebeurde in nauwe samenwerking met de Vlaamse graven en/of zeer rijke Gentse families. De abdisen van die abdijen kwamen vaak uit Gentse patriciërsfamilies. De koorzusters werden monialen genoemd. Mannelijke telgen uit diezelfde families traden dan weer bij voorkeur in in een cisterciënzerabdijs in plaats van in één van de twee Gentse benedictijnenabdijen. De Bijloke-abdijs, die van Heusden naar Gent binnen de stadsvesten verhuisde, is veruit de bekendste en best bestudeerde van deze Gentse stichtingen voor vrouwen. Andere zusterabdijen van dezelfde orde in Gent waren: Nieuwenbos (oorspronkelijk in Ou-

denbos: Zeveneken-Lokeren), Oost-Eeklo (gesticht 1228), Doornzele en Ter Hagen (Haeghe bij Axel), allen oorspronkelijk op het platteland dus.

Afb. 2. Het noordelijk gelegen Bijloke- en Baudelobezit in de buurt van Sas van Gent en Westdurpe (kaartdetail overgenomen uit de Kraker, 1993).

Net als hun mannelijke tegenhangers waren die cisterciënzerinnenabdijen met grafelijke steun (giften, grondschenkings) actief in de ontginningspolitiek. Volgens hun orderegels hadden zij immers de plicht ‘woeste’ (onontgonnen) gronden (*wastines*) in cultuur te brengen (weiden, akkers). Vooral gravin Johanna van Vlaanderen-Henegouwen, beter gekend als ‘van Constantinopel’ (1205-1244), was hierbij van grote invloed. Vanuit een centrale curtis (hof, Frans: court) werden bossen geroid, moerassen drooggelegd, afwateringsgrachten gegraven, dijken opgeworpen (afb. 2). Zo ontstonden domeinen of zogenaemde uithoven, bijvoorbeeld ten noorden van Gent. Zoals de monniken

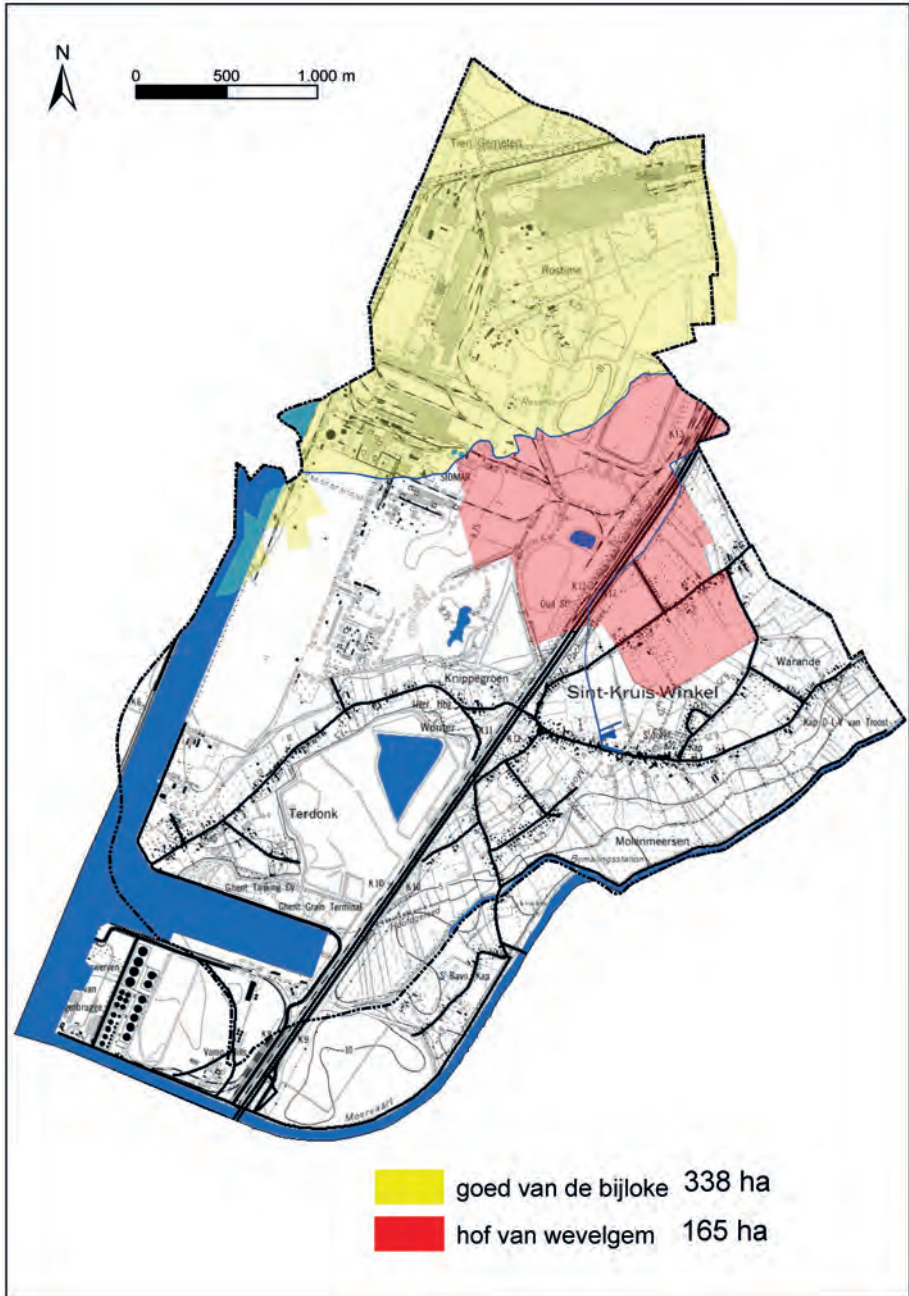
werkten de monialen met talrijke lekenbroeders, die onder meer instonden voor de landbouwactiviteiten van de abdij zelf (*domus*) als van de verder afgelegen uitbatingen (*curtes*). Later, meestal vanaf de veertiende eeuw, werden die taken om uiteenlopende redenen uitbesteed aan loonarbeiders of werden domeinen verpacht aan rijke boeren. De vrouwenabdijen werden soms rijk begiftigd en moesten het zeker niet stellen met de kruimels.

De abdij Ter Hagen, gesticht in Assenede ambacht in 1220 en tien jaar later verhuisd naar Axel ambacht, is hiervan een goed voorbeeld. Mogelijk ontstond het straatdorp Winkel met de Heilig-Kruiskerk uit zo'n *curtis* (afb. 3). De naam Sint-Kruis-Winkel onderscheidt deze uithoek (winkel!) van andere 'Winkels', zoals Oost-Winkel.

In de eerste helft van de dertiende eeuw deed de abdij, na een moeizame start, in haar nieuwe locatie verscheidene bedijkingen, ze groef moeren uit voor turfwinning en bracht woeste gronden in cultuur. Tijdens de veertiende eeuw wisten de cisterciënserinnen hun domein in de Vier Ambachten flink uit te breiden. Een gedeelte ervan bleven ze toen direct met lekenzusters exploiteren. Hun domein besloeg eind veertiende eeuw bijna duizend gemeten. Dit domein zou in de decennia erna stabiel blijven en omvatte in 1563 ruim 1500 gemeten, ondanks een crisis eind 15de eeuw. De verwoesting van Ter Hagen in 1579 door onder meer Gentse milities, deed de zusters voorgoed de wijk nemen naar Gent. Hun gronden behielden ze.

Het grondbezit van de Bijloke bevond zich eveneens overwegend in de Vier Ambachten ten noorden van Gent (zie afb. 1 en 2). Vooral in de loop van de 13de en 14de eeuw kende dit een sterke aangroei. De kern ervan was gelegen in het gedeelte van de parochie Winkel, nu Sint-Kruis-Winkel, in het ambacht Assenede, waar nu een grote staalfabriek actief is. Deze parochie omvatte verscheidene hoeven, onder andere het Hof ter Wostine. In 1571 was de Bijloke er de belangrijkste grootgrondbezitter met 338 ha of ruim 22 % van de totale oppervlakte. In vergelijking daarmee was het bezit in die streek van de Sint-Baafsabdij (ondertussen bisschopskapittel geworden) maar een kruimel. De Bijloke had drukke contacten met de cisterciënzerabten van Baudelo en Ten Duinen (Nieuwpoort), onder meer bij de aanstelling van abdisen en bij visitaties. De abten van beide abdijen bemiddelden ook in conflicten rond grondbezit en onderhoud van wegen.

Een andere concurrent, de abdij van Doornzele, werd gesticht in de vroege dertiende eeuw vanuit de abdij van Gistel, mogelijk met de steun van de gelijknamige adellijke familie. Een van de benedictinessen trok uit het West-

Afb. 3. In de loop van de dertiende eeuw verwierven abdijen, onder andere de Bijloke, heel wat gronden ten noorden van Gent in het Ambacht Assenede. Een belangrijk buur-grondbezitter van de Bijloke was de cisterciënzerinnenabdij Guldenberg uit Wevelgem (kaartdetail overgenomen uit M.C. Laleman, 2017).

Vlaamse Gistel weg om een soberder leven te leiden. Die zusters konden zich vestigen in Doornzele bij Evergem waar de abdij bezittingen had. Veel abdisen van Doornzele behoorden tot Gentse patriciërsfamilies. De graven van Vlaanderen schakelden ook deze abdij in voor de ontginning van gronden in de ambachten Axel en Assenede. De twee dertiende-eeuwse uithoven van de abdij, Haghe en Trist, getuigden van de belangrijke impact, die ook deze abdij had in de ontplooiing van het rurale gebied ten noorden van Gent. De naam Haghe, oorspronkelijk bij Axel, na de afscheiding van Zeeuws-Vlaanderen overgegaan op een refuge van de abdij in de Molenaarstraat, leeft verder in de enkele jaren geleden gecreëerde verbinding Terhagen tussen de Groenebriel en de Blaisantvest afb. 4, een rustige wandel- en fietsroute, gedeeltelijk ook toegang tot de autoparking van AZ Sint-Lucas.

Norbertijnen in Drogen

Het was Iwein van Aalst die de norbertijnen van Zalegem (Vrasene) in 1138 naar Drogen haalde. De orde, gesticht in de buurt van Laon door Norbertus

Afb. 4. Gedeelte van de nieuwe weg Terhagen.
In de achtergrond de Blaisantvest; links boven gebouwen van Rabotvins.

van Xanten, bestond toen bijna twee decennia. De nabijheid van de stad Gent, gemakkelijk bereikbaar via de Leie, zal die overbrenging hebben gemotiveerd. De volgelingen van Norbertus legden zich toe op handenarbeid, koorbede en de zielzorg in heel wat jonge parochies. Op het einde van de dertiende eeuw bezat de abdij van Drongen dertien parochiekerken met de daaraan verbonden inkomsten en het recht om er de pastoors voor te stellen.

De helft van de pastoors waren priesters van de eigen abdij, die ook effectief als ‘buitenheer’ in de parochie zelf woonden. Met dat aantal kon de abdij niet tippen aan Sint-Pieters en Sint-Baafs, die ongeveer dubbel zo veel ‘altaren’ (kerken) onder hun hoede hadden. Ook de Sint-Gerulfuscultus in de abdij en in sommige parochiekerken had bijlange na niet de uitstraling van die van de Sint-Baafsabdij met Bavo, Macharius enz. Drongen bleef in de middeleeuwen een bescheiden abdij met een beperkte religieuze, culturele en economische uitstraling. In en rond Gent was het ook de enige norbertijnenstichting.

Productie: basis van rijkdom

Deze concurrenten waren feitelijk van hetzelfde type als de benedictijnengemeenschappen: abdijen die vooral steunden op grondbezit en de opbrengsten ervan. Ze verschilden echter, niet alleen in hun oorspronkelijke ligging in landelijk gebied, maar ook in hun veel intensere betrokkenheid in het aanmaken en verhandelen van producten die onontbeerlijk waren in de zich snel ontwikkelende steden: bouwmaterialen, meer bepaald baksteen en tichels voor daken en vloeren, en - niet minder belangrijk - turf voor verwarming. De plaatsnamen Tichelrei, Torfbriel en Zeeuwse Aard (de vroegere naam van het Sluizekenpleintje) zijn afgeleid van de drukke handel met Zeeuws-Vlaanderen.

Bakstenen en ‘tichels’

Baudelo en de Gentse cisterciënzerinnenabdijen waren inderdaad betrokken bij interessante marktgerichte economische activiteiten zoals het delven van turf en het vervaardigen van bakstenen en dakpannen, in die tijd tichels genoemd (afb. 5). Het is geen toeval dat er in het Bijlokehospitaal vanaf het midden van de dertiende eeuw ook met baksteen werd gebouwd, wellicht afkomstig uit het Waasland. De reftergevel, zichtbaar vanaf de Godshuizenlaan (afb. 6) wordt algemeen beschouwd als een vroeg hoogtepunt van deze bouwmethodiek, niet alleen in Gent, maar ook ver erbuiten.

Afb. 5. Daktegels ('tichels'), vermoedelijk uit begin 18de eeuw, gevonden als opvulling in een verbouwd huis uit 1709 in de Goudstraat. De tichels zijn licht gebogen en voorzien van een ophangpunt (links midden, afgeslagen). De bovenste bedekte ongeveer één derde van de tichel er onder.

De Vlaamse graven hadden een belangrijke inbreng in de start en de eerste bloei van die nieuwe baksteenarchitectuur. Zij schakelden edelen en goeude burgers in om de nieuwe nijverheid te stimuleren. Ze deden dat in samenwerking met (grote) cisterciënzerabdijen. In 1223 schonk gravin Johanna twee bonnaria (bunder Gentse maat: ca. 2,5 ha) aan de Baudeloabdij om daar stenen te vervaardigen. Deze grafelijke beslissing ligt aan de oorsprong van een bloeiende artisanale bedrijvigheid in Stekene vanaf ongeveer 1240. Die productie was niet alleen bestemd voor de abdij zelf en haar domeinen, of voor de bouw van rurale kerkjes, maar zeker ook voor de export naar Gent. Het rond 1260 in Gent goed verspreid baksteenformaat (30 x 14 x 5,5/7 cm) was wellicht van Wase (Stekense?) makelij. Voor die export werden de Moervaart - Schipgracht en vanaf 1315 ook het kanaal tussen de Moervaart en Stekene, de Stekense Vaart, gebruikt (afb. 8). De oudste kern van de kerk van Sint-Kruis-Winkel wijst op een laat-dertiende-eeuwse baksteenconstructie.

Baksteen was daar sneller beschikbaar en veel minder duur dan de Doornikse steen. Ook andere dorpskerken op de dekzandrug van Maldegem – Stekene in het Meetjesland – Waasland (Wachtebeke, Moerbeke, Stekene, Eksaarde, Sinaai, Belsele) werden al vrij vroeg met kwaliteitsvolle baksteen gebouwd.

Turf

Een essentieel onderdeel van de ontginningsopdrachten die de Vlaamse graven vooral aan cisterciënzer(innen)abdijen uitbesteedden, was de min of meer systematische turfontginning tussen Gent en de Westerschelde en langs de Noordzeekust. Turf is gedroogd veen (Vlaams: moer), gevormd uit de overvloedige moerasvegetaties, vooral riet, die bij overstromingen bedolven werden onder zand of klei, verstierven en in half verteerde toestand bewaard bleven. Net als bruinkool en steenkool later en in andere streken, kon turf gebruikt worden als brandstof. De oudst bekende vermelding van moergronden bestemd voor turfwinning in de Vier Ambachten dateert van 1139. De norbertijnen van Drongen kregen toen bos en moergrond ten geschenke in Hulsterlo bij Hulst van de machtige edelman Iwein van Aalst (+1145), schoonzoon van

Afb. 6. In dit sneeuwlandschap komt het unieke baksteenmaaswerk van de westgevel van de refter van de Bijloke abdijskerk goed tot zijn recht. Probeer je in te beelden dat het verkeer over de de stadsring ter hoogte van de Godshuizenlaan nu de plaats inneemt van de koetjes die hier naar hun drenkplaats trekken (Archief Gent – Zwarte Doos).

Filips van den Elzas. Ook rijke families waren soms bij de turfwinning betrokken. Telgen uit de Gentse familie Uten Hove zoals Boudewijn, bezaten turfgronden bij de abdij van Doornzele en waren omstreeks 1240 aanwezig in het gebied ten noorden van Gent. De turf werd via talrijke waterloopjes (turfkanaalen) getransporteerd. Die kwamen uiteindelijk in de Moervaart of de Schipgracht terecht en zo geraakte de brandstof in Gent (afb. 7).

Het succes van de turfwinning was geen toeval. De massale ontbossing en de demografische groei van Vlaanderen leidden in grote steden als Gent tot brandstofschaarste. Ca. 1300 was Gent met zijn minstens 60.000 inwoners

Afb. 7. Via talrijke waterloopjes verbonden met de Moervaart en de Schipgracht, werd turf uit het gebied ten noorden van Gent naar de Arteveldestad vervoerd (detail overgenomen uit de Mercatorkaart van Vlaanderen (1540, uitgave 1585). De gekleurde stippellijnen duiden bestuurlijke gebieden aan: boven de Vier Ambachten, rechts het Land van Waas, links en onder: de Oudburg, rechts onder het Land van Aalst met Dendermonde.

veruit de grootste stad in de Nederlanden, gevolgd door Brugge (46.000) gedolven op moergronden waarvan de prijs varieerde naargelang de dikte en de kwaliteit van de veenlaag, bood een goed alternatief. Het diende als brandstof voor ambachtelijke bedrijven (brouwerijen, steenbakkerijen, kalkovens, de lakenververij enz.) en voor huishoudelijk gebruik (huisverwarming, in de keuken). Vooral in de dertiende eeuw was de verkoop van turf erg winstgevend.

Geraadpleegde literatuur

Dit eerste deel is vooral gebaseerd op een hoofdstuk van Adrie de Kraker in het monumentale boek 'Over den Vier Ambachten' (1993) en op de referentie Laleman e.a. (2017). In dit laatste, lang artikel werd een nieuwe synthese gebracht op basis van oudere en nieuwe(re) literatuur, historische kaarten, archiefonderzoek door wijlen Daniël Lievois en (recent) archeologisch onderzoek. Er wordt ook aandacht besteed aan de ruimere context waarin deze domeinen ontstonden.

Blockmans, W. (1987), *Een middeleeuwse vendetta. Gent 1300*, De Haan.

Braeckman, W. (1963). De moeilijkheden van de Benediktijnerabdijen in de late middeleeuwen: de Sint-Pietersabdij te Gent (ca. 1150-1281). In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 17, p. 37-103.

Debonne, V. (2015), *Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen 1200-1400*. (Doctoraal proefschrift K. U. Leuven), Leuven. Geraadpleegd via internet.

de Kraker, A. (1993), De rol van de cisterciënzerabdijen bij de vorming van het middeleeuwse landschap en de exploitatie van de grond tot eind zestiende eeuw. In: "Over den Vier Ambachten", Deurinck, p. 251-262.

Haemers, J. (2018), De opmerkelijke speech van Iwein van Aalst. In: *Wereldgeschiedenis van Vlaanderen, Kalmthout*, p. 89-94.

Heins, M. (1921-1923). *Gand. Sa vie et ses institutions*, deel III, Hoste, Gent, p. 44-45.

Laleman, M.C. (2017), Cisterciënzerdomeinen ten noorden van Gent. Over hun ontstaan in de dertiende eeuw, hun lokalisatie, hun bestaan en hun sociaaleconomische betekenis voor de agglomeratie. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel LXXI, p. 7-54.

Melville, G. (2012), *Die Welt der Mittelalterlichen Klöster. Geschichte und Lebensformen*, München (C.H. Beck).

Pairon, E. (1981). De financiën van de Sint-Baafsabdij in de 14de-145de eeuw. In: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, deel 35, p. 61-79.

Trio, P. (2006), Een middelgrote norbertijnengemeenschap in de Gentse marge 1136/1138 – ca. 1580. In: *De Oude Abdij van Drongen. Elf eeuwen geschiedenis*, Leuven (KADOC – K.U. Leuven), p. 45-125.

Warlop, E. (1968), *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, Pro Familia et Patria, 2 delen en vermeerderde Engelse uitgave (1976) *The Flemish Nobility before 1300*, Kortrijk, Desmet-Huisman, 4 delen.